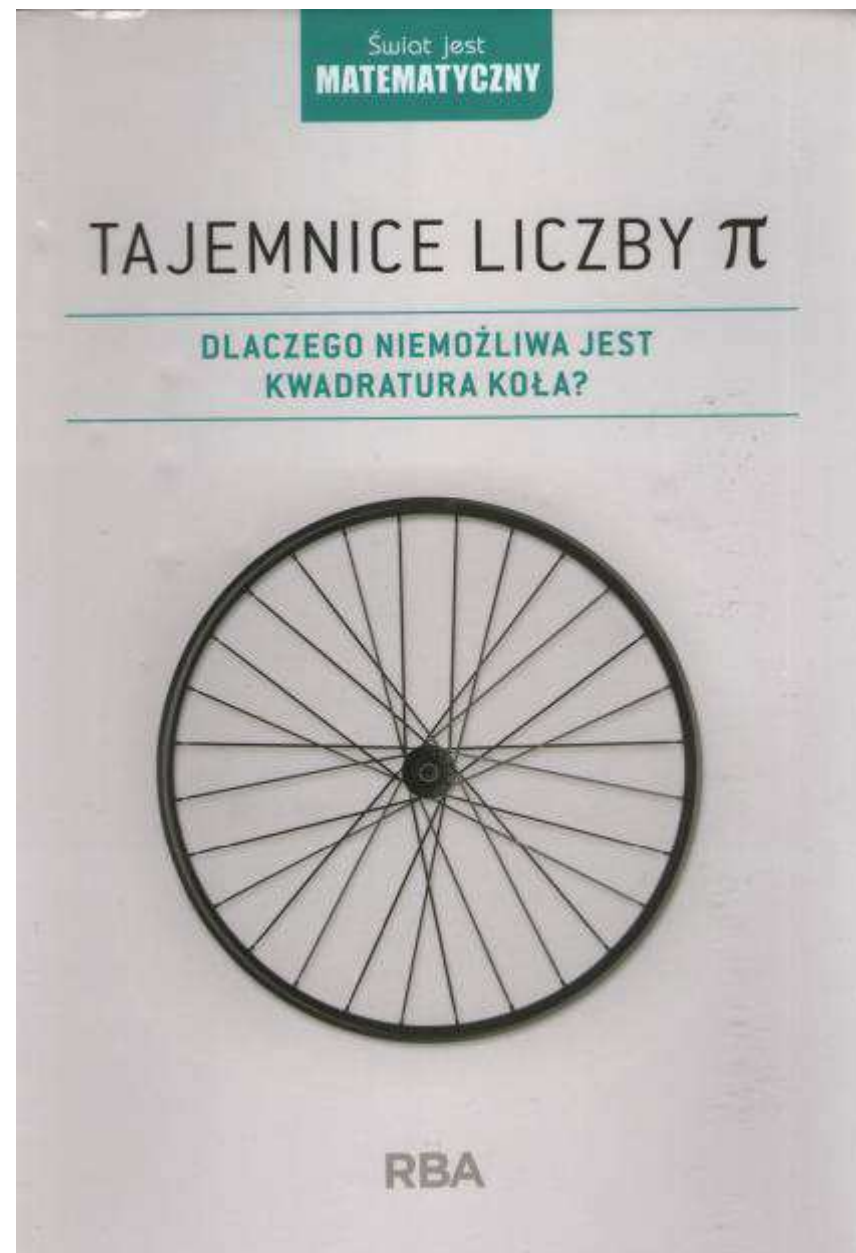

Kwadratura koła

Grzegorz Karwasz

Toruń, 2018. 3.14 15:92:65

Komentarz dydaktyczny

- Wykład, wygłoszony 14 marca dla grupy ok. 100 uczniów ze szkół toruńskich (6-7-8^oklasa szkoły podstawowej) pokazuje, że matematyka nie jest jedynie nauką abstrakcyjną, opartą o zestaw aksjomatów.
- (Zresztą w takiej aksjomatycznej postaci, jak to pokazał Gödel, musi być albo niekompletna, albo wewnętrznie sprzeczna).
- Matematyka rozwinęła się bardzo, bardzo dawno temu (pierwszy zapis liczenia po 28 dni pochodzi sprzed 40 tys. lat) jako nauka służąca celom praktycznym – wymierzania poletek wokół Nilu i budowania zigurratów w Mezopotamii.
- Umiejętności matematyczne kilka tysięcy lat temu były znaczne – dodawania ułamków (zapewne jako wycinki kół rysowanych patykiem na piasku), obliczania objętości piramid, przeliczania receptur produkcji piwa itd.

Komentarz dydaktyczny

- Wykład jest trudny, jako że nie ogranicza się do typowych przy tych okazjach dywagacjach na temat „magicznych” własności liczby π , ale prowadzi do argumentów bardzo trudnych, jak związek Eulera.
- Wykład był ilustrowany różnymi aktywnościami interaktywnymi, z udziałem uczniów. Niektóre z nich wzorowane są na opracowaniach kolegów dydaktyków matematyki (np. z Uniwersytetu w Trento), inne zostały przygotowane oryginalnie dla tego wykład
- Potrzebne rekwizyty to np. pomarańcza, sznurek, owalny talerz, pokrywka do smażenia jajek w kuchence mikrofalowej, stożkowe kieliszki, a w końcu też imadło i ciężki młotek.
- W takim ujęciu, matematyka wraca jako nauka doświadczalna, indukcyjna, interaktywna, i prosta.
- Reportaż z wykładu jest zawarty w oddzielnym materiale internetowym.

Einstein: „Dobry Pan Bóg...”

- Dobry Pan Bóg wymyślił liczby naturalne: 1,2,3, dziesięć, sto, tysiąc i jeszcze większe, np.:
- „do kroćset kroci tysięcy fur beczek furgonów, milionów (diabłów!, bo jakem Maciej)”
- Jabłka, kamienie, atomy, liczy się w liczbach naturalnych.
- W matematyce rzymskiej nie było zera (bo jak czegoś nie ma , to nie ma).
- I wszystko szło dobrze, do czasów niejakiego Pitagorasa (VI wiek przed n.e.)
- Ale zacznijmy od początku...

Już 4 tysiące lat temu...

- W starożytnym Egipcie (i na pewno też w Mezopotamii) ludzie wymyślili matematykę: trzeba było sprawiedliwie dzielić poletka wzdłuż Nilu (i obliczać podatki)

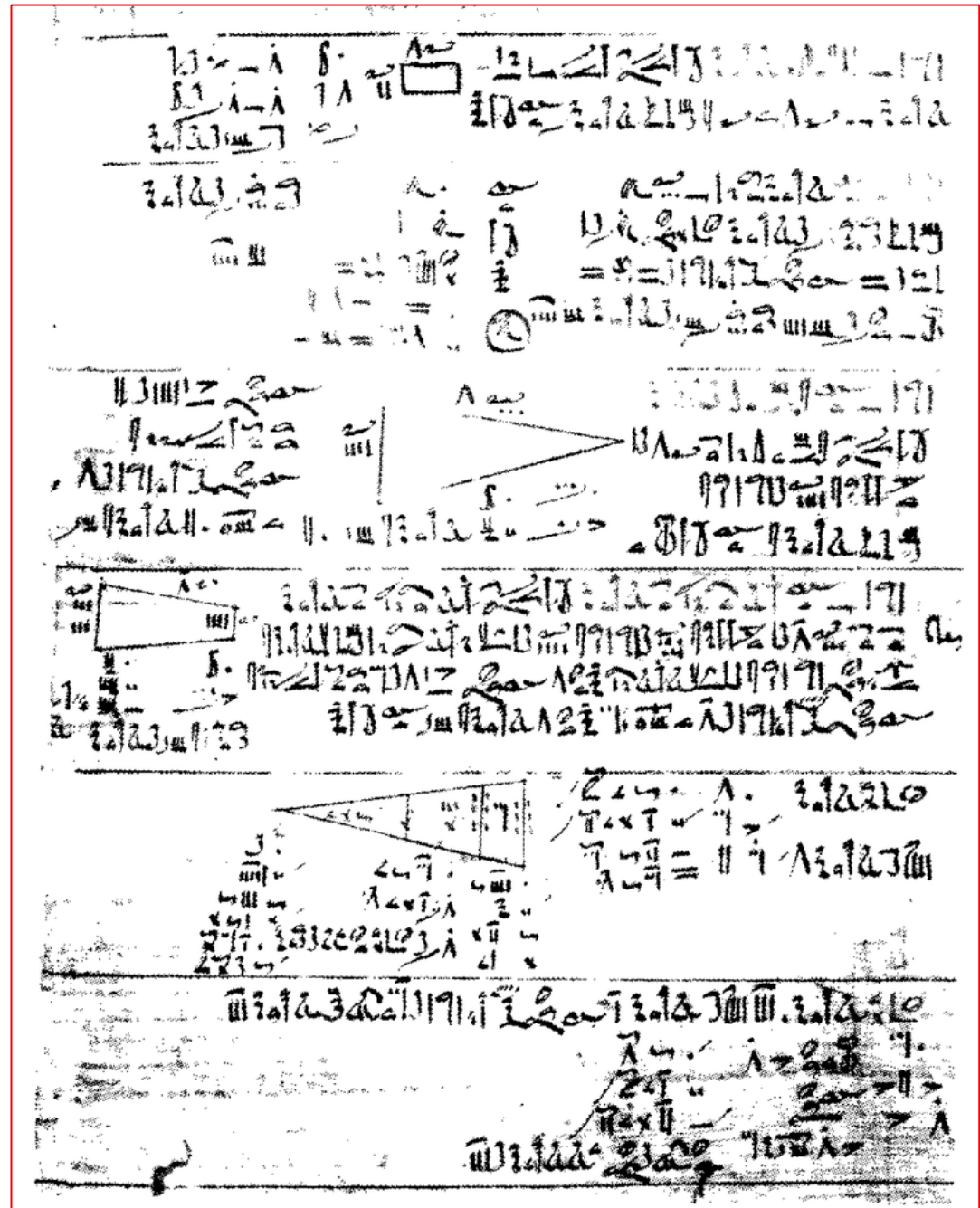
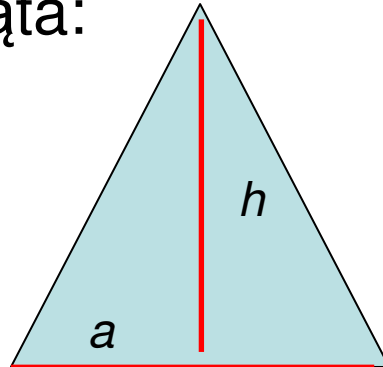

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/62/Ziggarut_of_Ur_-_M.Lubinski.jpg

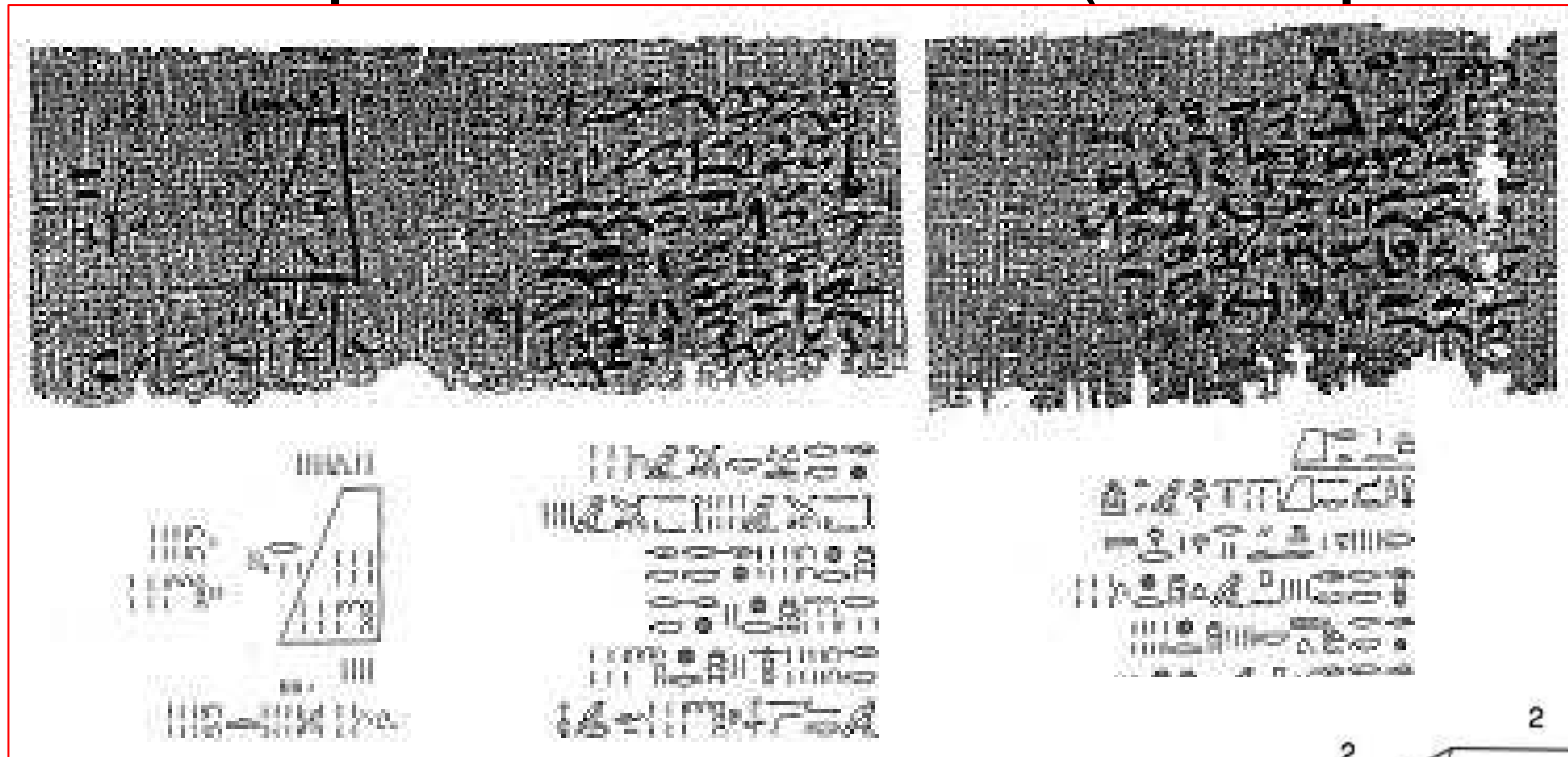
Papiirus Rhind (~1550 p.n.e)

Dodawanie ułamków:
 $2/15 = 1/10 + 1/30$

Pole trójkąta:
 $P = 1/2 a \cdot h$

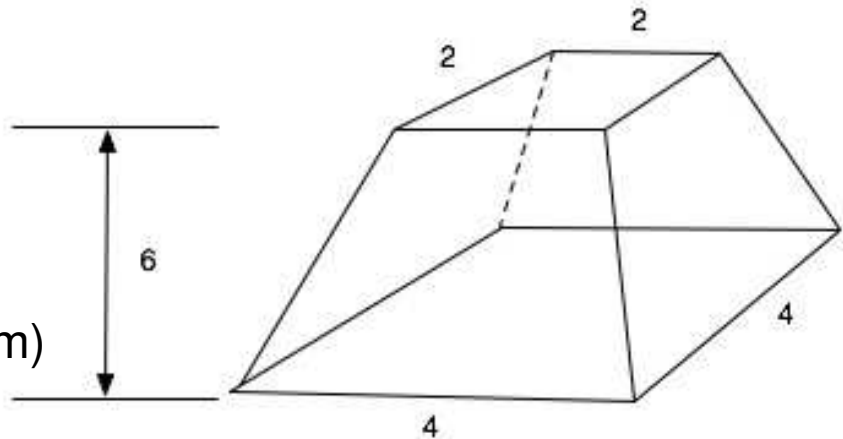

Papirus moskiewski (1850 p.n.e.)

$$V = \frac{1}{3} h (a^2 + ab + b^2)$$

Jak uwarzyć dobre piwo? (Pefsu problem)

By Unknown - Struve, Vasilij Vasil'evič, and Boris Turaev. 1930. Mathematischer Papyrus Staatlichen Museums der Schönen Künste in Moskau. Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik; Abteilung A: Quellen 1. Berlin: J. Springer, Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6309027>

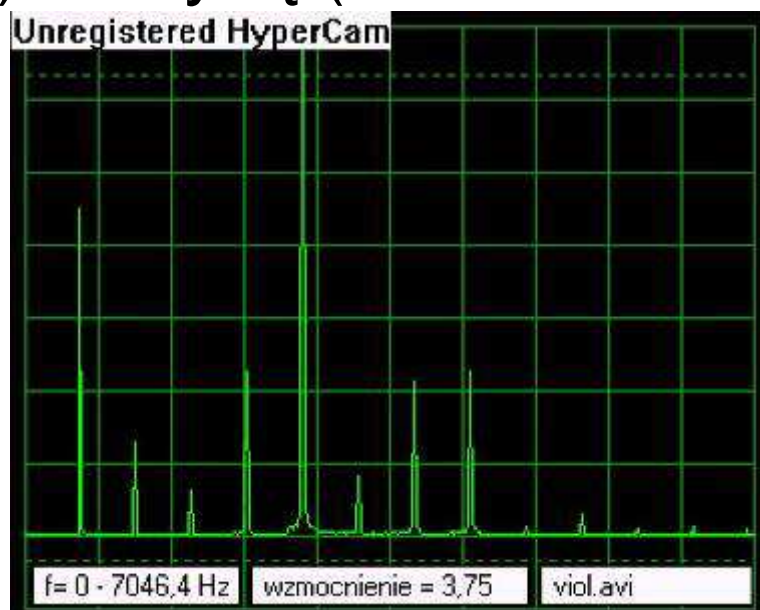
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=4997129>

Pitagoras z Samos

„Liczba jest istotą wszystkich rzeczy” [wiki.pl]

- Pitagoras zajmował się dwoma zagadnieniami:
1) muzyką (i tu szło dobrze)

- 2) kwadratami (i tu pojawiły się poważne kłopoty)

Jak narysować koło? A jak kwadrat?

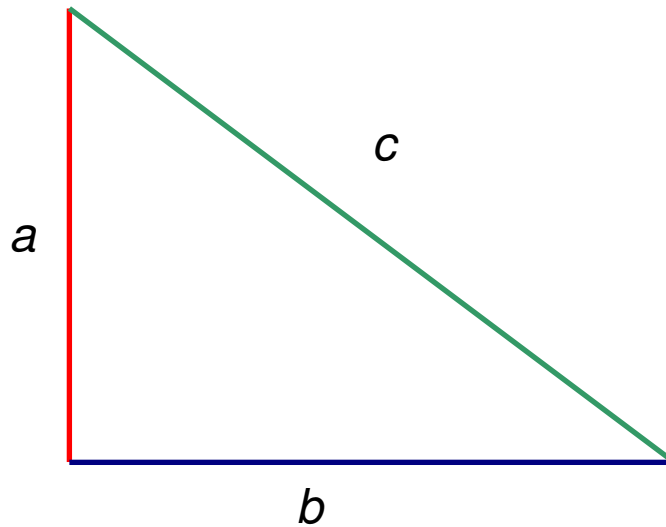
Bible Moralisée, XIII w.

Katedra Monreale, XII w,

Pitagoras: odkrycie bardzo proste

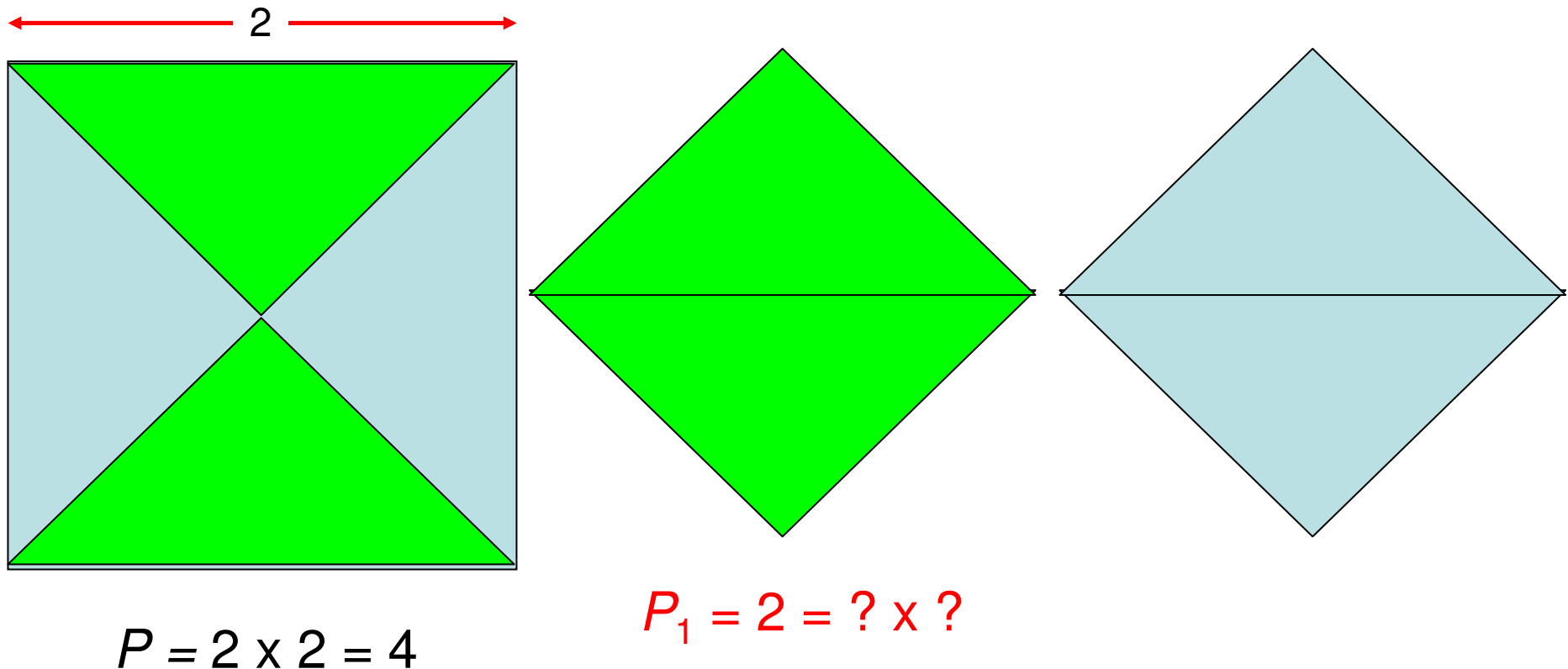
- $9 + 16 = 25$
- $3 \times 3 + 4 \times 4 = 5 \times 5$

$$a^2 + b^2 = c^2$$

Pitagoras: wstrząsające odkrycie

- Nie wszystkie liczby dadzą się zapisać jak (egipskie) ułamki

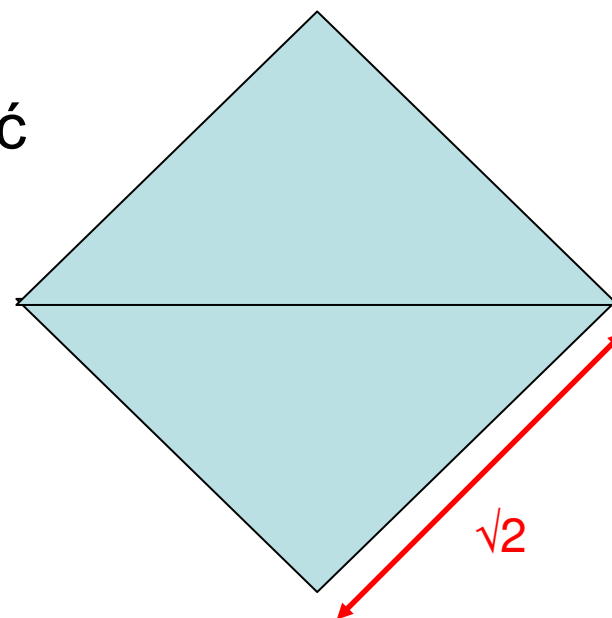
Liczba „niewymierna”

- Jest tylko jedna liczba, która pomnożona przez siebie daje 2
- Nazwiemy ją „pierwiastek” $\sqrt{2}$
- $P_1 = 2 = \sqrt{2} \cdot \sqrt{2}$
- Niestety, nie daje się przedstawić jako ułamek

$$\sqrt{2} = 1,4142135\dots$$

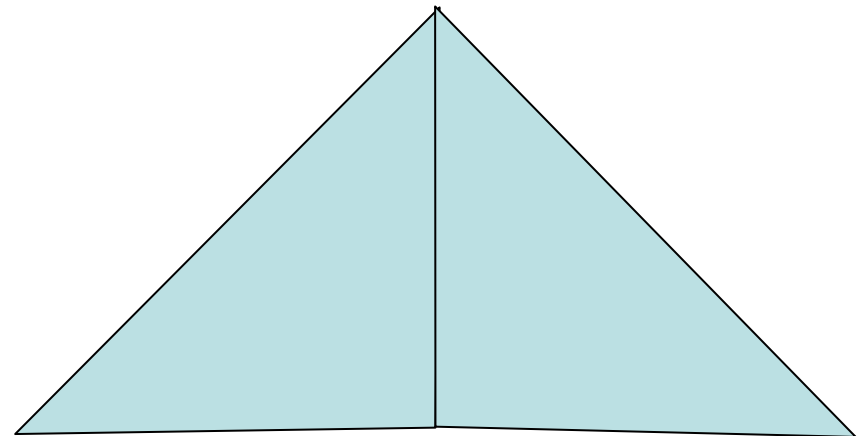
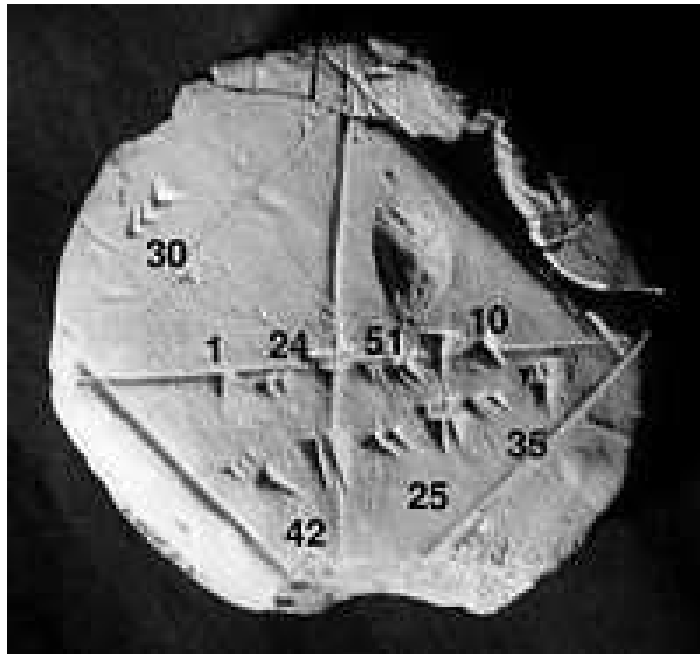
$$\sqrt{2} = 1.4142135623730950488\dots$$

Dlatego nazywamy ją *niewymierną*
(„nie-racjonalną”, po angielsku)

Ale to też już znali Babilończycy...

- $1 + 24/60 + 51/60^2 + 10/60^3 = 30547/21600 \approx 1,41421(296)$

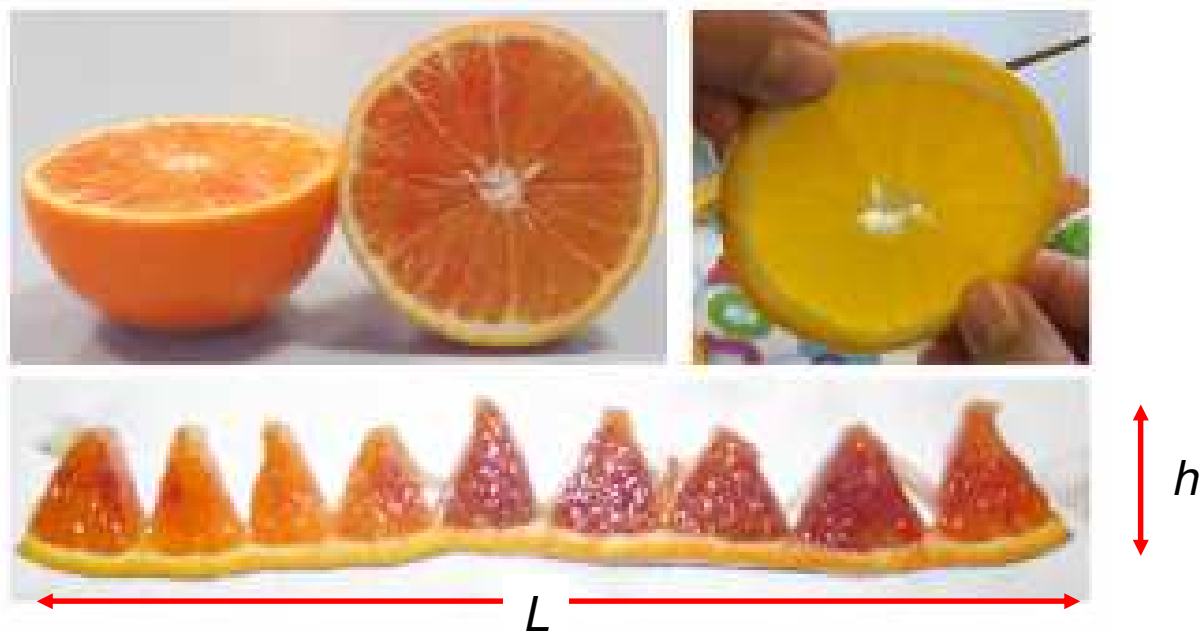
- Dziś znamy $\sqrt{2}$ z dokładnością do tryliona cyfr...

Babylonian clay tablet [YBC 7289](https://en.wikipedia.org/wiki/YBC_7289) with annotations. Besides showing the square root of 2 in [sexagesimal](#) (1 24 51 10), the tablet also gives an example where one side of the square is 30 and the diagonal then is 42 25 35. The sexagesimal digit 30 can also stand for $0\ 30 = 1/2$, in which case $0\ 42\ 25\ 35$ is approximately 0.7071065

https://en.wikipedia.org/wiki/Square_root_of_2#Computation_algorithms.

Ile kawałków ma pomarańcza?

Laura Trivellato, Trento: <https://edulab.unitn.it/dicomat/geometria-ss-i-g/cerchio/larea-del-cerchio/>

Pole trójkąta potrafimy policzyć: $P = \frac{1}{2} L h$

Czyli: długość skórki (okręgu) x promień / 2

Ile wynosi obwód koła? Musimy to zmierzyć!

Stosunek obwodu koła (=peryferii) do średnicy nazwiemy π

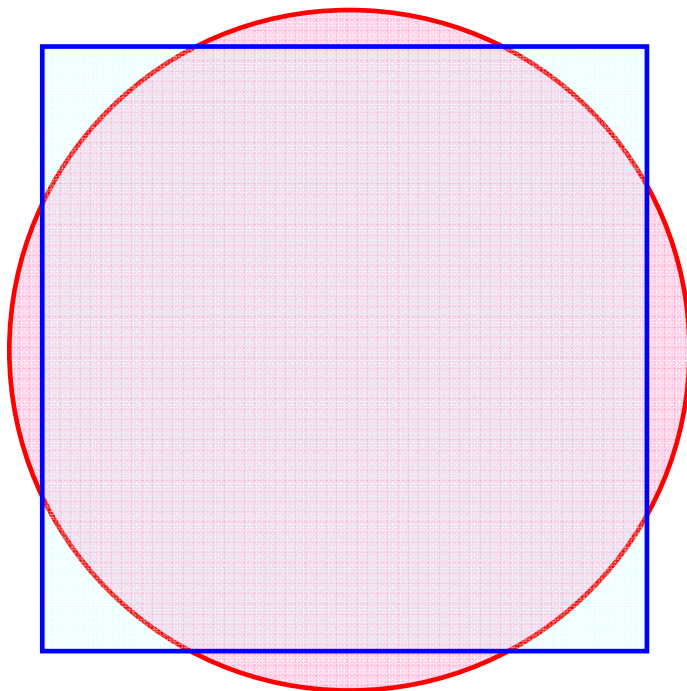
Czyli: stosunek obwodu do średnicy jest dla każdego koła taki sam.

Ale ile on wynosi?

Możemy więc, zrobić z koła kwadrat – ale jak?

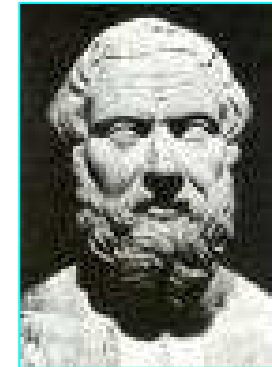
Pisarz Ahmes (papiirus Rind):
„Odejmij 1/9 od średnicy,
i na tym co zostanie,
zbuduj kwadrat”

$$\pi = 4 \cdot \left(\frac{8}{9}\right)^2 = 3,16049...$$

Błąd < 1%

Piramida Cheopsa (1500 p.n.e)

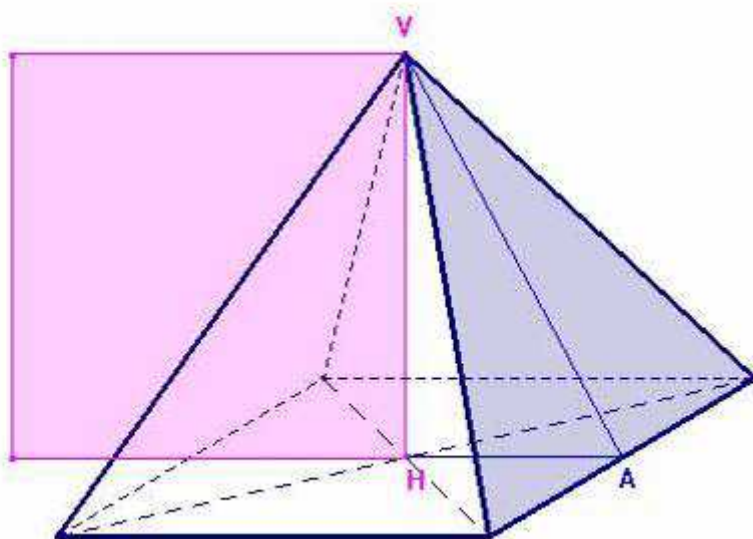

Herodot zapisał, że Wielka Piramida w Gizie została zbudowana w sposób następujący:

Powierzchnia ścian bocznych jest równa kwadratowi o boku równym wysokości piramidy

l'area di ogni faccia laterale è pari a quella del quadrato costruito sull'altezza.

siano: $VH = h$;
 $AH = l/2$;
 $AV = a$.

$$\begin{cases} \frac{l}{2} \cdot a = h^2 \\ h^2 + \frac{l^2}{4} = a^2 \end{cases}$$

Obwód postawy
wysokość

$$\frac{\text{perimetro di base}}{\text{altezza}} = \frac{4l}{h} = 4 \cdot \sqrt{\frac{2}{1+\sqrt{5}}} \cong \pi.$$

Do liczby $(1+\sqrt{5})/2$ jeszcze wrócimy....

Archimedes (287-212 a.C.) Syrakuza

TRANSIRE SUUM PECTUS MUNDOQUE POTIRI.

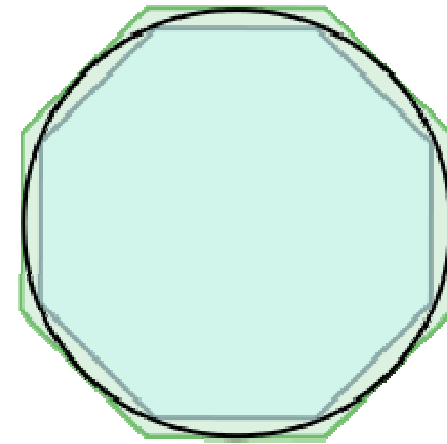
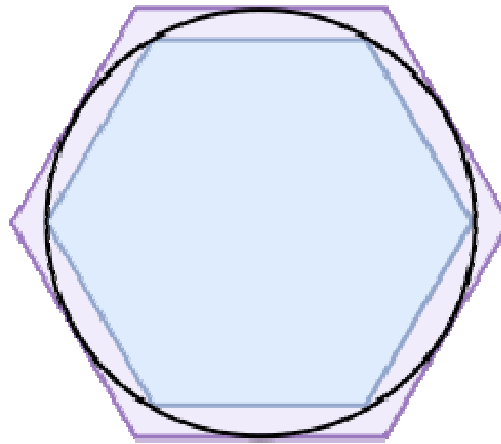
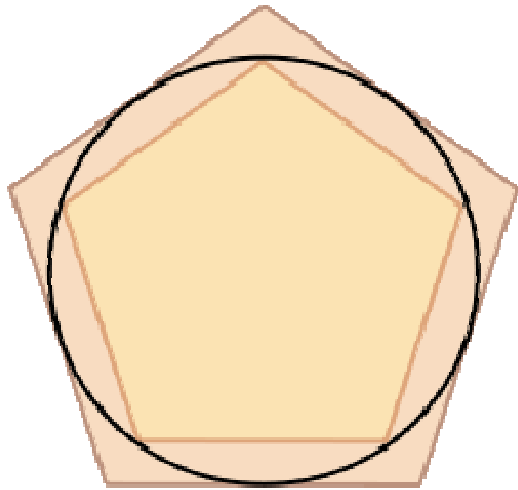
Przekroczyć własnego ducha i ogarnąć świat

[Davide Mauro](#) - Opera propria

<https://it.wikipedia.org/wiki/Archimede>

The photos of the Fields Medal (this is the one Grigori Perelman did not accept) were made by Stefan Zachow (ZIB)

Archimedes

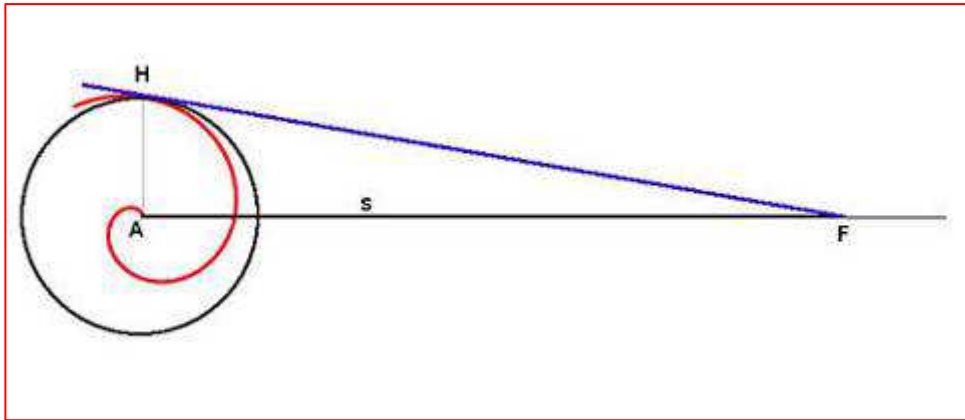

$$3 + \frac{10}{71} < \pi < 3 + \frac{10}{70}$$

$$3,14085 < \pi < 3,14286$$

Dokładność (średniej = 3,1419) : 0,008%

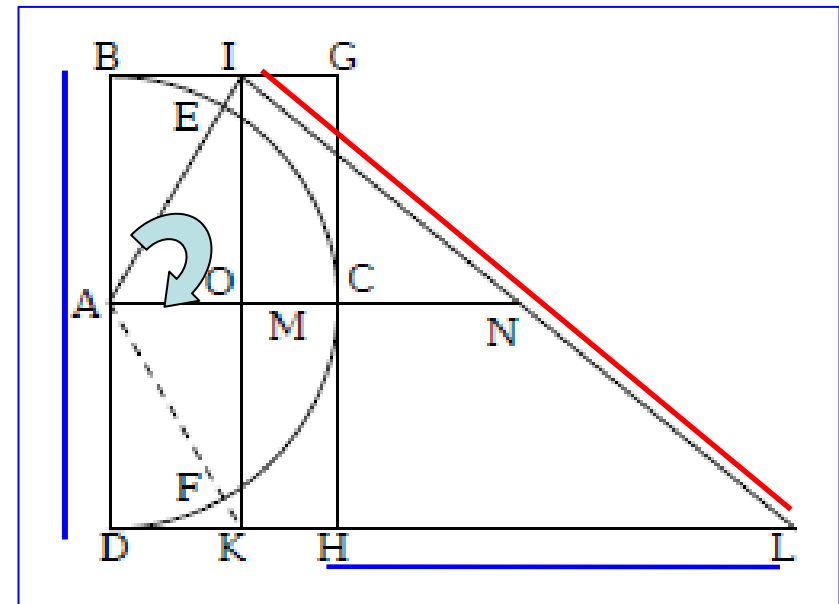
Rozwinięcie okręgu (Archimedes, Kochański 1685)

$$r(\theta) = a + b\theta$$

FH – styczna do spirali: długość okręgu = AF

https://it.wikipedia.org/wiki/Spirale_archimedeae

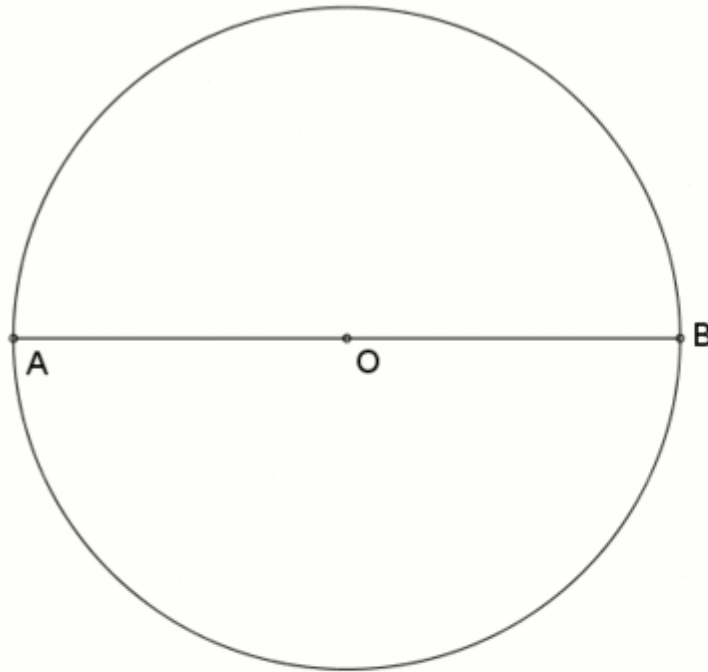

Kochański: $|IL| = \frac{1}{3} \sqrt{120 - 18\sqrt{3}} = 3.1415333 \dots,$

$$\frac{96}{32} + \frac{4}{32} + \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{32} + \frac{1}{32 \cdot 32} = \frac{3217}{1024} = 3.1416015625$$

Srinivasa Ramanujan (1914)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:01-Squaring_the_circle-Ramanujan-1914.gif

$$\pi = \sqrt[4]{9^2 + 19^2/22} \approx 3,1415926525826... \quad \frac{1}{\pi} = \frac{2\sqrt{2}}{9801} \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(4k)!(1103 + 26390k)}{k!^4 (396^{4k})}.$$

Błąd: 0,0000000010071

Sposoby na obliczenie liczby π

- $\pi = 4 - 4/3 + 4/5 - 4/7 + 4/9 - 4/11 + 4/13 - \dots$
- $\pi = 3 + 4/(2 \cdot 3 \cdot 4) - 4/(4 \cdot 5 \cdot 6) + 4/(6 \cdot 7 \cdot 8) - 4/(8 \cdot 9 \cdot 10) + \dots$
- $\pi^2/6 = 1/1^2 + 1/2^2 + 1/3^2 + 1/4^2 + \dots$
- $\pi/2 = 2/1 \cdot 2/3 \cdot 4/3 \cdot 4/5 \cdot 6/5 \cdot 6/7 \cdot 8/7 \cdot 8/9 \cdot \dots$
- $\pi = 2 \cdot 2/\sqrt{2} \cdot 2/\sqrt{(2+\sqrt{2})} \cdot 2/\sqrt{[2+\sqrt{(2+\sqrt{2})}]} \cdot \dots$ (Viète)
- ...
- **3,14159 26535 89793 23846 26433 83279 50288 41971**
69399 37510 58209 74944 59230 78164 06286 20899
86280 34825 34211 7067

Wyścig trwa

- 31 grudnia 2009 r. [Fabrice Bellard](#) ogłosił, że udało mu się obliczyć π z dokładnością do 2 700 miliardów cyfr. Obliczenia ze sprawdzeniem zajęły 131 dni, do obliczeń użyto komputera z procesorem Intel Core i7 (2,93 GHz) i 6 GB RAM. Sam zapis binarny liczby zajmuje około 1,12 TB[\[3\]](#).
- W roku 2010 obliczono cyfrę będącą na 2 000 000 000 000 000 miejscu po przecinku w rozwinięciu dziesiętnym liczby pi i wynosi ona zero. Obliczenia trwały 23 dni na 1000 maszynach[\[4\]](#).
- W październiku 2011 Alexander J. Yee i Shigeru Kondo uzyskali dokładność ok. 10 bilionów (10¹³) miejsc po przecinku[\[5\]](#). Obliczenia zajęły 371 dni.
- W październiku 2014 anonimowa osoba o nicku *houkouonchi* uzyskała dokładność ok. 13,3 bilionów miejsc po przecinku. Obliczenia zajęły 208 dni, a sprawdzanie 182 godziny[\[6\]](#).
- W listopadzie 2016 Peter Trueb uzyskał dokładność ok. 22,5 bilionów miejsc po przecinku przy pomocy programu y-cruncher [\[1\]](#). Obliczenia zajęły 105 dni, a sama liczba zajęła ok. 120 TB miejsca. [\[6\]](#)

Archimedes: objętość kuli

Walec o wysokości h i o podstawie o promieniu R

$$V = \pi R^2 h$$

Stożek o wysokości h i o podstawie o promieniu R

$$V = \frac{1}{3} \pi R^2 h$$

Archimedes: objętość kuli

Stożek o wysokości h i o podstawie o promieniu R

$$V = \frac{1}{3} \pi R^2 h$$

Kula o promieniu R

$$V = \frac{4}{3} \pi R^3$$

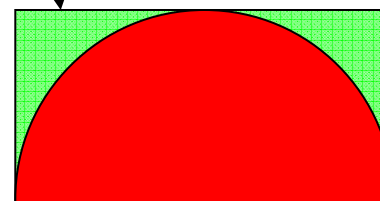
Kula o promieniu R

$$V = \frac{4}{3} \pi R^3$$

1/3 objętości walca

$$V_{\text{półkuli}} = \frac{2}{3} \pi R^3$$

$$V_{\text{kuli}} = \frac{4}{3} \pi R^3$$

Najważniejszy wzór geometrii (3D)

Pole powierzchni kuli $P = 4\pi R^2$

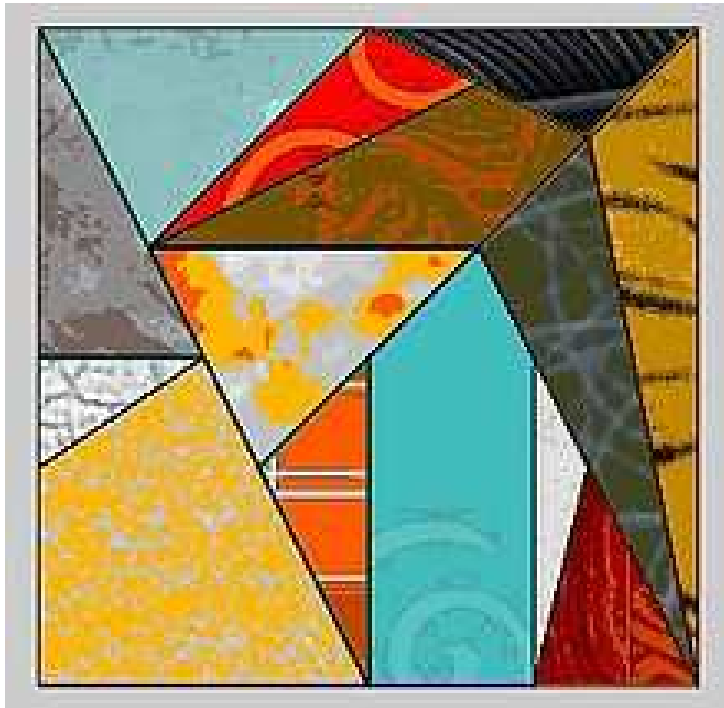
Z tego powodu siły elektryczne $F = Qq/(\epsilon_0 4\pi R^2)$

Siła grawitacji (Newtona) $F = GMm/R^2$

I gdyby tak nie było, świat nie byłby trójwymiarowy

Archimedes vs. Penrose

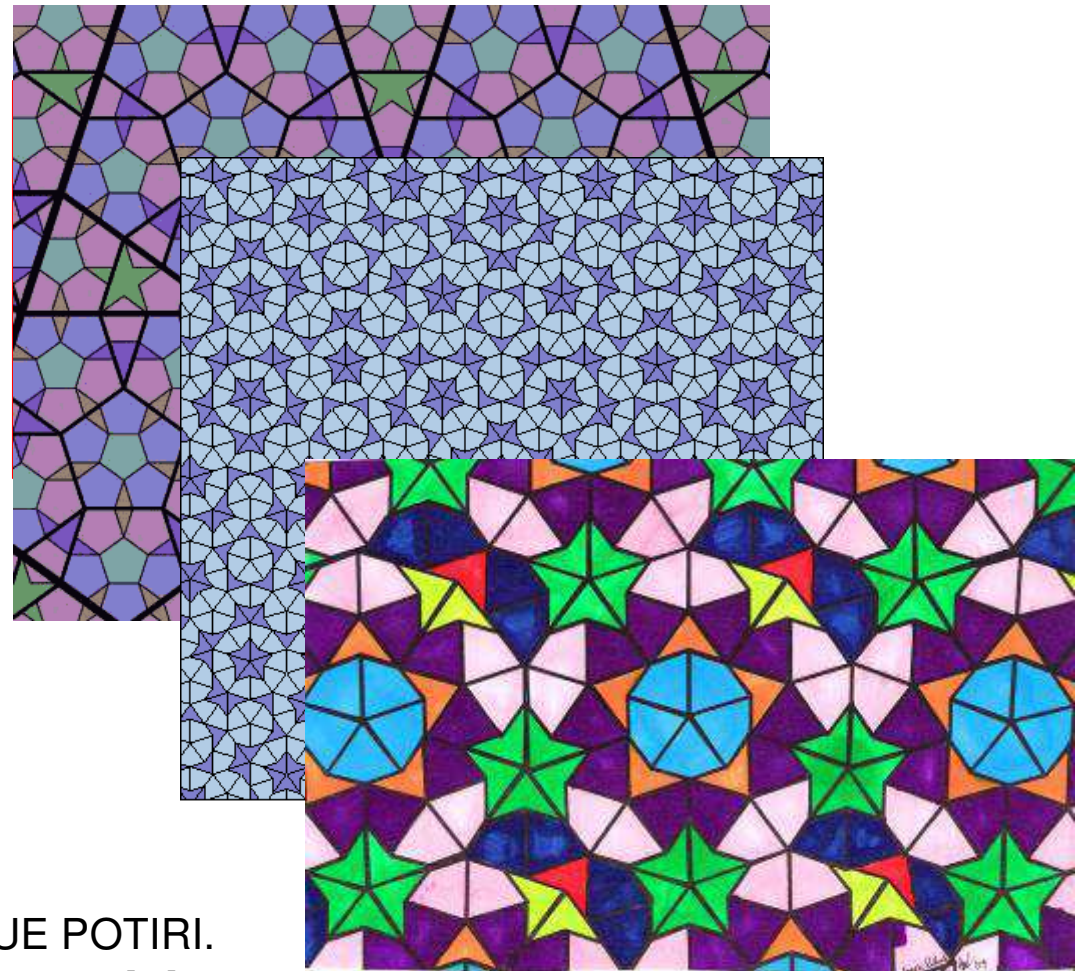
„Tangram”

TRANSIRE SUUM PECTUS MUNDOQUE POTIRI.

Przekroczyć własnego ducha i ogarnąć świat

[Davide Mauro](#) - Opera propria

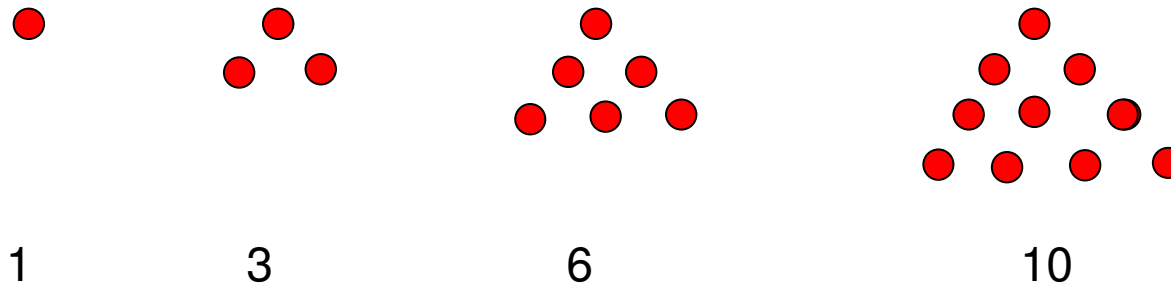
<https://it.wikipedia.org/wiki/Archimede>

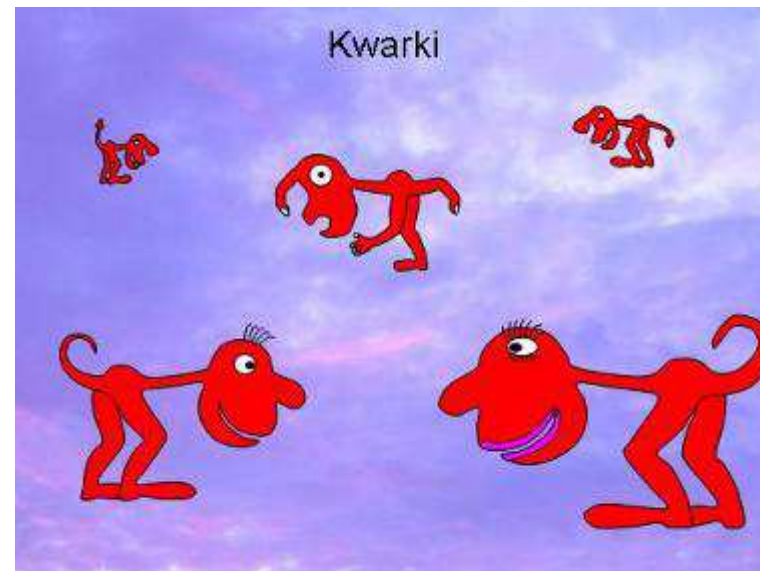
The photos of the Fields Medal (this is the one Grigori Perelman did not accept) were made by Stefan Zachow (ZIB)

J. Barrow: „Numerologia”

Pitagoras: liczby „trójkątne”

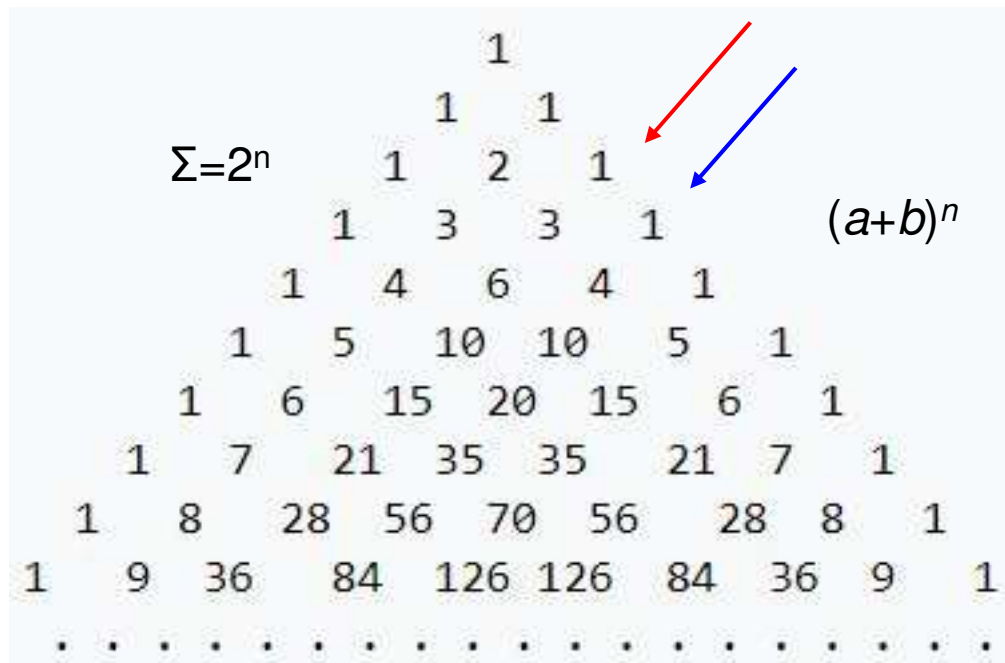

Tutaj spoczywa Jan Gula
Karabinowa dosięgła go kula.
Naprawdę nazywał się Orzeł,
Lecz Orzeł nie rymuje się z kula,
A z Gula rymować się może.

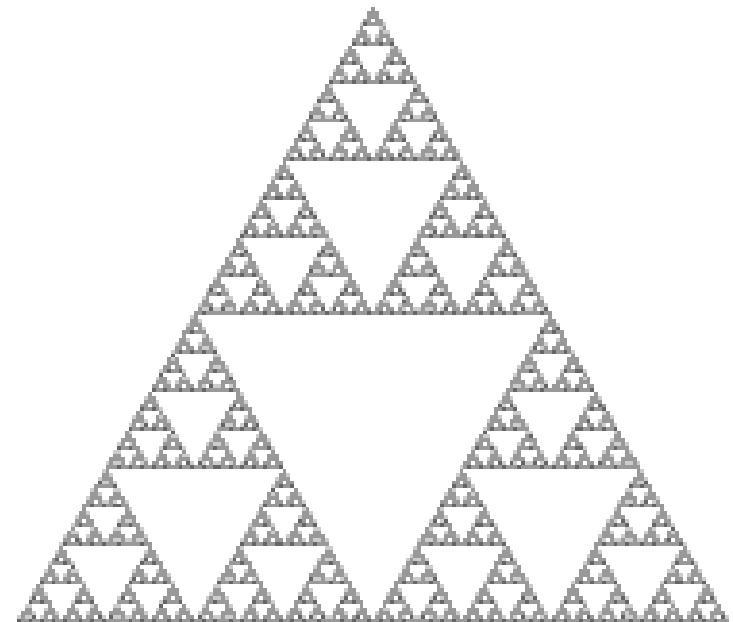

Nie wiemy, dlaczego masy kwarków są takie, a nie inne

Trójkąt Pascala (Tartagli)

Liczby trójkątne, piramidalne, etc.

Trójkąt Sierpińskiego (fraktal)

Ciąg Fibonacciego (1170-1250)

					1																				
					1		1																		
					1		2		1																
					1		3		3		1														
					1		4		6		4		1												
					1		5		10		10		5		1										
					1		6		15		20		15		6		1								
					1		7		21		35		35		21		7		1						
					1		8		28		56		70		56		28		8		1				
					1		9		36		84		126		126		84		36		9		1		
					1		10		45		120		210		252		210		120		45		10		1

											1
										1	
									2		
								3			
							5				
						8					
					13						
				21							
			34								
			...								
		1									
	1										
	1	2									
	1	3	3								
	1	4	6	4							
	1	5	10	10	5						
	1	6	15	20	15	6					
	1	7	21	35	35	21	7				
	1	8	28	56	70	56	28	8			
	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Ilość par królików w n -tym pokoleniu

$$\Phi = (1 + \sqrt{5})/2$$

Złota proporcja

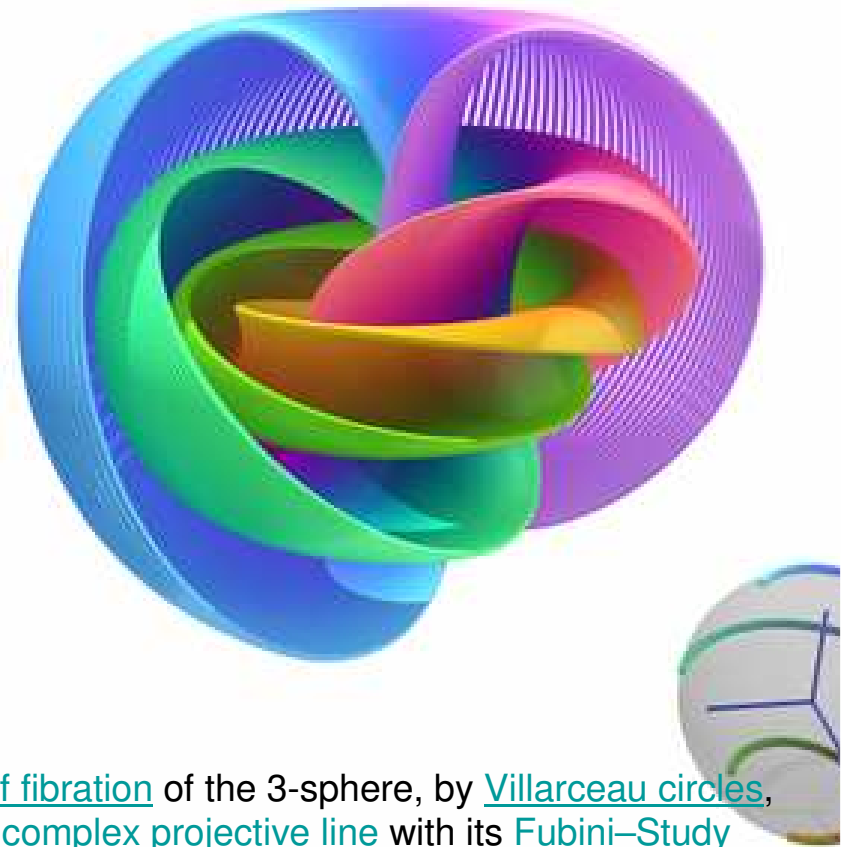
Złota proporcja

$$a/b = (a-b)b$$

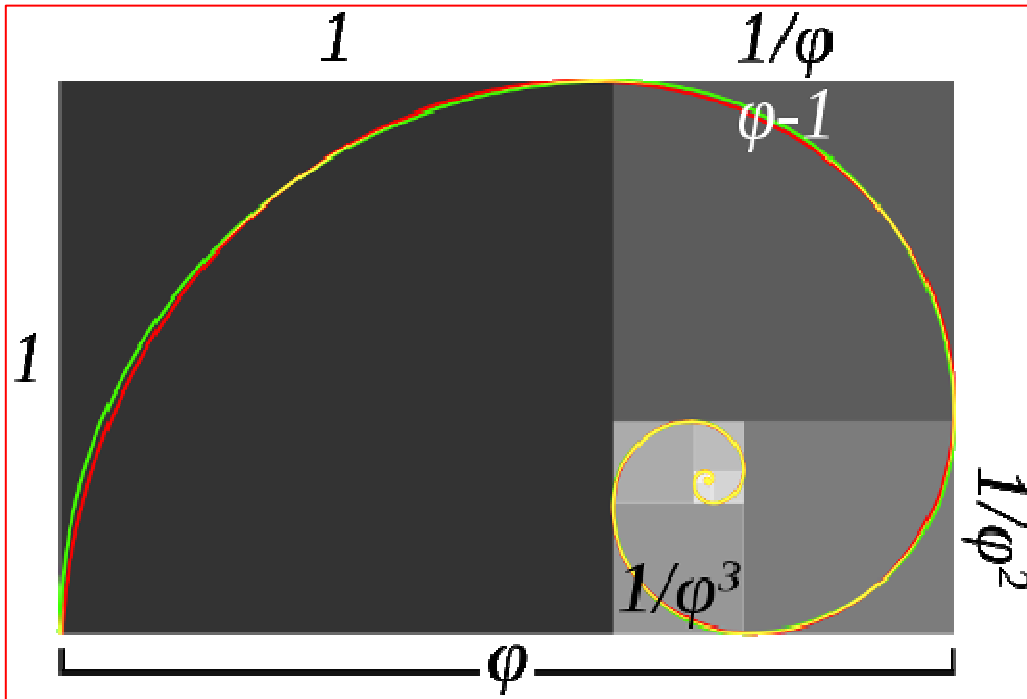
$$a/b = \Phi = (1 + \sqrt{5})/2$$

Matematyka piękna

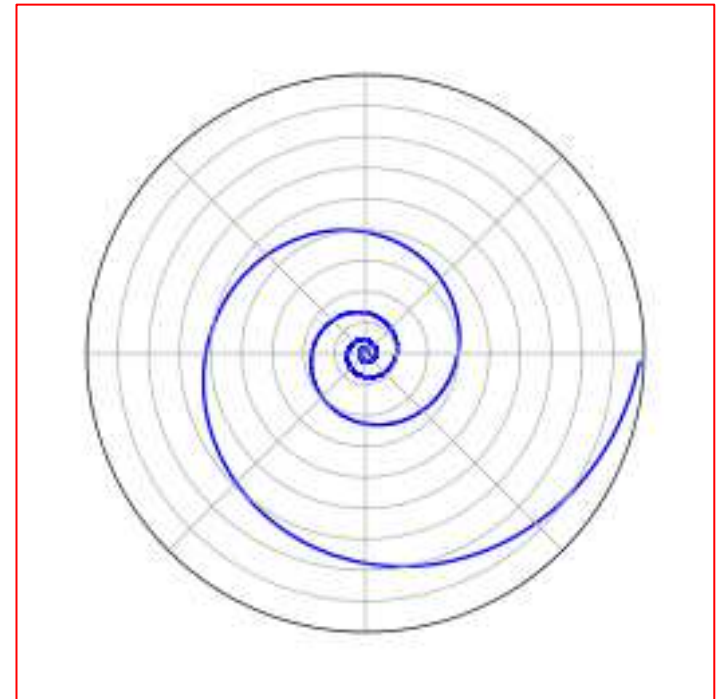

The [Hopf fibration](#) of the 3-sphere, by [Villarceau circles](#), over the [complex projective line](#) with its [Fubini–Study metric](#) (three parallels are shown). The identity $S^3(1)/S^2(1) = \pi/2$ [is a consequence](#).

Złota spirala

„Złota” spirala i spirala logarytmiczna

$$r = a e^{b\theta}$$

Promień rośnie
„ileś” razy z każdym
obrotem

Spirala „logarytmiczna”

Muszla nautilusa

Niż nad Islandią

$$e = 2.71828182845904523536028747135266249775724709369995$$

Spirala „logarytmiczna”: liczba e

Galaktyka „Whirpool” M51

Słonecznik

$$e = \sum_{n=0}^{\infty} (1/n!) = 1/1 + 1/1 + 1/(1 \cdot 2) + 1/(1 \cdot 2 \cdot 3) + \dots$$

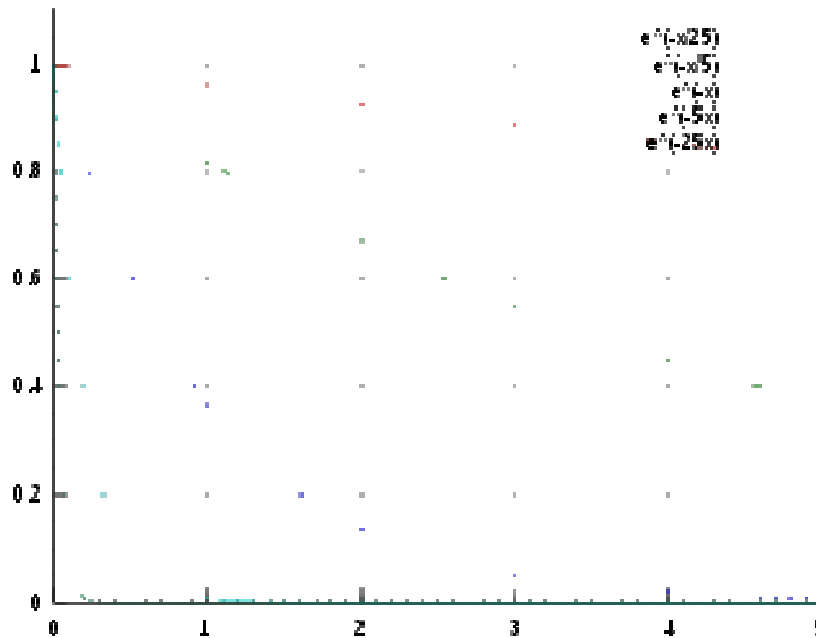
$$e = \lim_{n \rightarrow \infty} (1 + 1/n)^n$$

<http://antwrp.gsfc.nasa.gov/apod/ap050428.html>

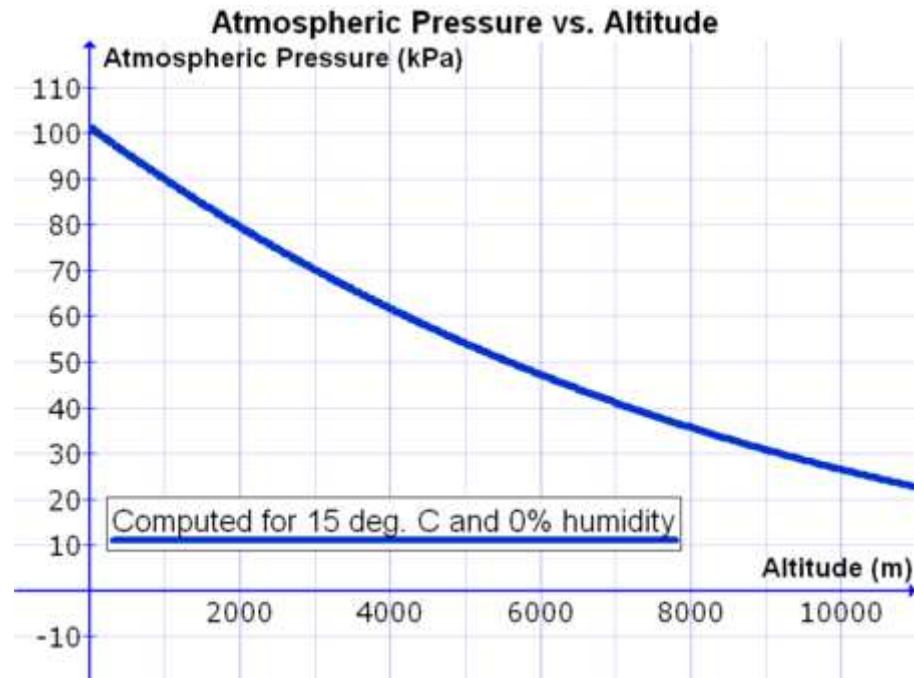
<https://www.daringgourmet.com/wp-content/uploads/2013/06/Sunflower-public-domain-4-sm.jpg>

Wzrost/ spadek eksponencjalny

$$N = N_0 e^{-t/\tau}$$

O ile π opisuje pewną niezmienniczość (geometrii), to liczbę e znajdujemy w opisie wszelkiego rodzaju zjawisk zmiennych w czasie.

Geek.not.nerd

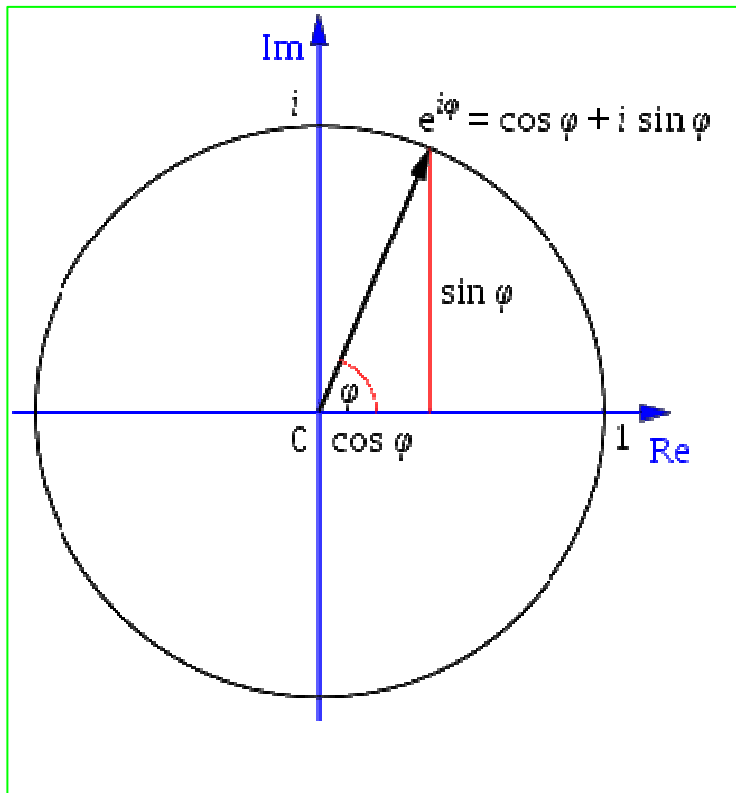
https://en.wikipedia.org/wiki/Exponential_decay

https://en.wikipedia.org/wiki/RC_circuit

https://en.wikipedia.org/wiki/Atmospheric_pressure

Najpiękniejszy wzór matematyki

- Jeszcze jedna dziwna liczba $i = \sqrt{-1}$

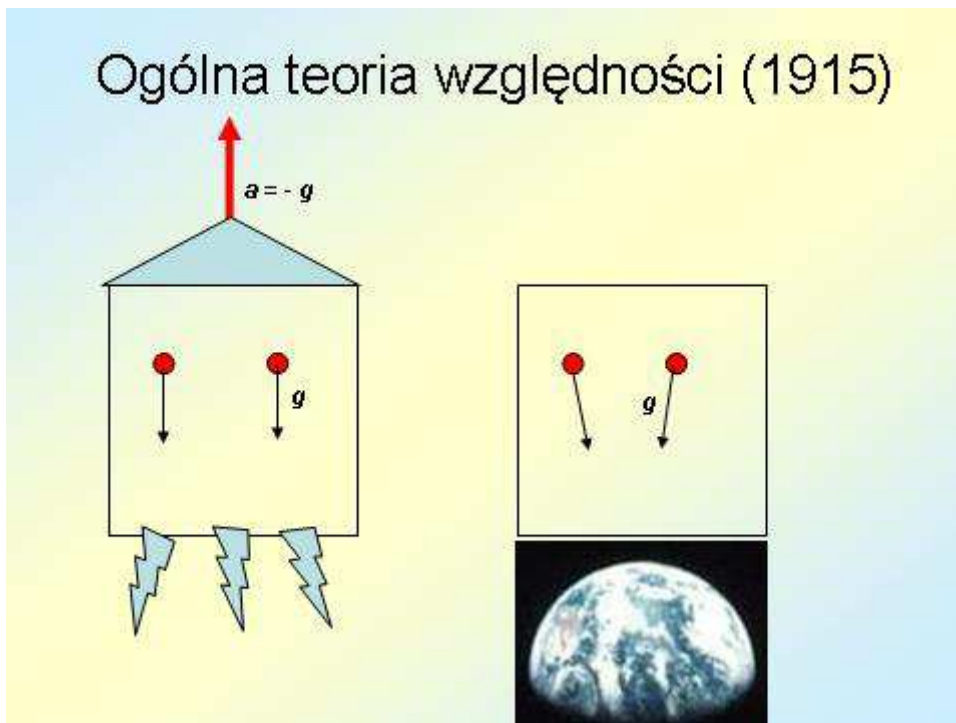

<https://en.wikipedia.org/wiki/Pi>

$$e^{i\pi} + 1 = 0$$

Liczbę i nazywamy „urojoną”, a po angielsku „wymyśloną” – imaginary number

Najpiękniejszy wzór fizyki

$$\mathbf{G} = \frac{8\pi G}{c^4} \mathbf{E}$$

Geometria czasoprzestrzeni zależy od materii (masy i energii)
(we wzorze pominięto tzw. składnik kosmologiczny)

Dante Aligheri

- Paradiso, XXXIII, 133-135

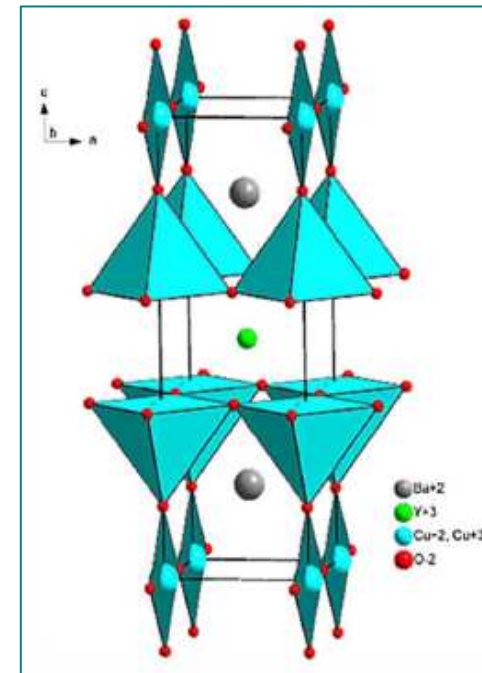
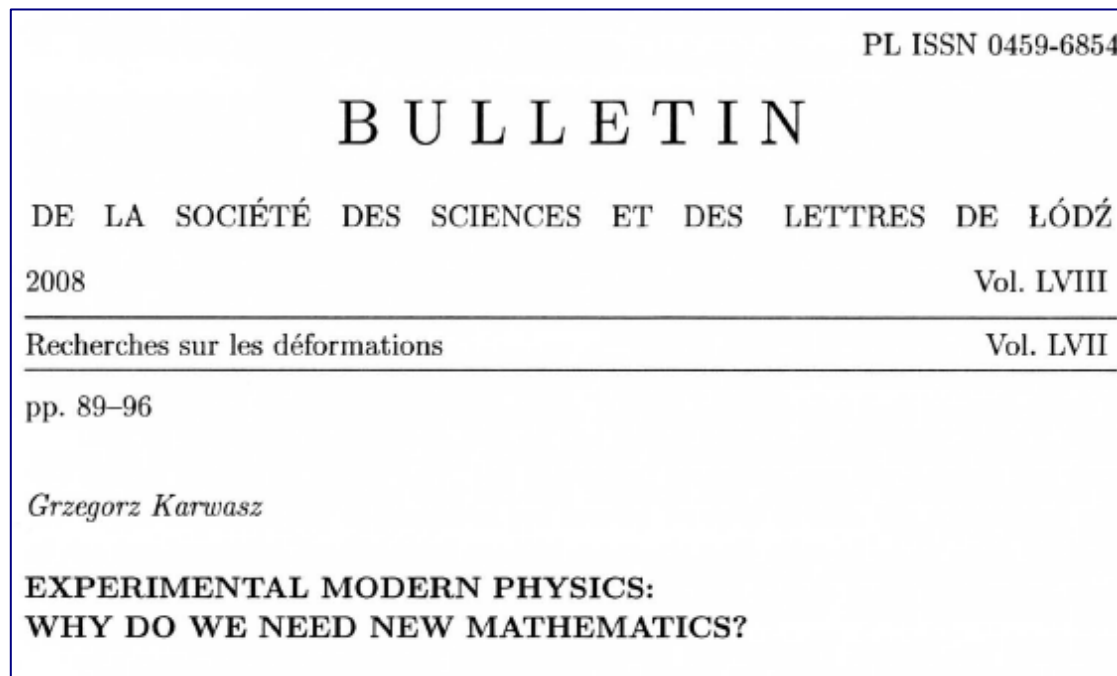

„Qual è 'l geomètra che tutto s'affige
per misurar lo cerchio, e non ritrova,
pensando, quel principio ond'elli indige,”

„jak geometra, który wciąż się trudzi,
by zmierzyć koło, a nic znajduje,
myśląc, o prawie, tam gdzie go szuka”
(tłum. GK)

Co dalej z matematyką?

To co zawsze: pozostają królową nauk

Nadprzewodniki wysokotemperaturowe: przestrzeń fraktalna?

Ciemna energia: nowe geometrie, nie tylko nie euklidesowe ale i nieprzemienne ?

Strzałka czasu: chiralność przestrzeni?

Literatura

Inż. Stefan Jeleński *Lilivati i Śladami Pitagorasa* (PWN 1970)

Joaquín Navarro, *Tajemnice liczby π . Dlaczego niemożliwa jest kwadratura koła?* Świat jest matematyczny, RBA, Barcelona, 2010

Fernando Corbalán. *Złota proporcja. Matematyczny język piękna*. RBA, 2010

i inne 24 pozycje z tej serii

John D. Barrow, *Stałe natury. O liczbach skrywających najgłębsze tajemnice wszechświata*. Copernicus Center, Kraków, 2017

- <https://pl.wikipedia.org/wiki/Pi>
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Pi>
- <https://areeweb.polito.it/didattica/polymath/ICT/Htmls/Interventi/Articoli/Italia/PiCorgnier/PiCorgnier.html>
- <http://www.angio.net/pi/piquery.html> - tu możesz sprawdzić, czy zadana przez ciebie sekwencja występuje w rozwinięciu dzisiejszym liczby pi.